

11. **Чепель Ю. В.** Специфика синонимии в Интернет-коммуникации : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Ю. В. Чепель. – Курск, 2009. – 23 с.
12. **Fillmore C. J.** Frame semantics / C. J. Fillmore. – Seoul : SPH, 1982. – P. 111–137.
13. **Lakoff G.** Linguistic gestalts / G. Lakoff. – Chicago : Chicago university press, 1977. – V. 13. – P. 236–287.

Надійшла до редколегії 24.03.11

УДК 811.161.2'373.4

О. А. Шумейко

*Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого» (м. Харків)*

ОКАЗИОНАЛІЗМИ ЯК МОВНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ II ПОЛ. XX СТ.

Досліджено використання поетичних окказіоналізмів як характерного засобу творення комічного з урахуванням стильової поліфонії й розширення тематичних меж поезії означеного періоду, представленого авторами кількох поколінь. Аналізований матеріал засвідчує актуалізацію для творення різних видів комічного такого лексичного шару, як окказіоналізм. Фактичний матеріал демонструє переважання різних шарів окказіоналізмів, які представлені елементами літературної мови, і позалітературної – розмовної.

Ключові слова: комічний ефект, поетична мова, авторські окказіоналізми, неологізми, оцінна лексика, ідіостиль.

Исследовано использование поэтических окказионализмов как характерного способа создания комического с учетом стилевой полифонии и расширения тематических границ поэзии указанного периода, представленного авторами нескольких поколений. Проанализированный материал показывает актуализацию для создания разных видов комического такого лексического слоя, как окказионализмы. Фактический материал демонстрирует преобладание разных слоев окказионализмов, которые представлены как элементами литературного языка, так и внелитературного – разговорного.

Ключевые слова: комический эффект, поэтический язык, авторские окказионализмы, оценочная лексика, идиостиль.

This article examines the use of poetic occasionalism functioning as a way to create the comic with the style of polyphony and expansion thematic borders of the specified period, the authors of several generations. Material shows actualization for creating different types of comic of such lexical layer as occasionalisms. The actual material demonstrates the prevalence of different layers of occasionalism functioning, which are presented both as elements of the literary language, and outer one – spoken language.

Keywords: comic effect, poetic language, copyright occasionlism, the estimated vocabulary, idiostyle.

У сучасному вітчизняному мовознавстві помітне місце посідають праці, присвячені аналізу мовних засобів творення комічного.

Поетичні новотвори, як дійсвий чинник комічного, постійно перебуває в полі зору українських науковців. Об'єктом лінгвістичного аналізу проблем комічного, що здійснюється на матеріалі художніх творів, є, в основному, мова прозових творів. Поза увагою науковців залишається українська поезія.

Мета статті – виявлення та аналіз окказіоналізмів як одного з лексичних засобів творення комічного в українській поезії II пол. XX ст.

Предмет дослідження – особливості використання okazіоналізмів для створення комічного ефекту української поезії означеного періоду.

У сучасній українській поезії спостерігається прагнення до максимального використання виражально-зображальних можливостей слова, до новизни висловлювання, до незвичного словесного образу, зокрема шляхом творення різноманітних індивідуально-авторських слів та сполучень. Причини виникнення індивідуальних неологізмів загалом відомі: пошук авторами найдосконалішої форми для вираження своїх думок, настроїв, почуттів, потреба в більш виразних словах порівняно з канонічною лексикою, прагнення до оновлення й поетизації мовлення.

Оказіоналізми, як продукт індивідуально-авторської мовотворчості, постають у результаті свідомого, стилістично вмотивованого відхилення від мовної норми. Їхніми характерними ознаками є ненормативність, належність мовленню, функціональна одноразовість, синхронно-діахронна дифузність, похідність, експресивність [18, с. 160].

За способом творення виділяють кілька різновидів новотворів, зокрема:

- 1) семантичні новотвори, в основі яких лежить переосмислення канонічних слів, уживання їх із новим значенням;
- 2) словотворчі, які постали в результаті морфологічних способів творення слів;
- 3) лексико-синтаксичні, які утворені стягненням в одне слово двох або більше лексем.

Оказіоналізми розглядають як потужний засіб експресії. В. Герман [4] зазначає, що наявність чи відсутність експресивної оцінки в новому слові залежить від низки чинників: контексту, семантичної та стилістичної сполучуваності чи несполучуваності словотворчих елементів, характеру лексичного значення мотивуючої основи, емоційно-стилістичного забарвлення афіксів. Авторські новотвори будуються за моделями, які існують у літературній мові. У художньому тексті вони виконують різні стилістичні функції (оскільки створюються з метою досягнення певного експресивно-стилістичного ефекту). Цей ефект виникає передусім тому, що читач сам осмислює процес створення нового слова, адже кожне okazіональне утворення – це невідоме раніше, незвичне поєднання словотвірних морфем чи слів. Ступінь експресивності okazіонального утворення залежить не лише від його новизни й контекстуального оточення. Семантика слова та додаткові смислові нарощення в поезії визначаються контекстом. Особливо відчутний вплив контексту при визначенні семантики okazіональних утворень, оскільки більшість їх або багатозначна, або має умовне значення й лише контекст може його конкретизувати.

Серед афіксальних дериватів важливу роль у творенні комічного ефекту відіграють дієслівні новоутворення, які відзначаються яскраво вираженою оцінністю, високою експресивністю. Наприклад: «*Один же він у тебе, Солженіцин! / А ти його на поїд віддаєш. / Не наколінкувалась, білолиця, / просторами ГУЛАГівських мереж?..*» [13, с. 83]. У наведеному контексті дієслово *наколінкуватися* внаслідок своєї незвичної форми експресивно передає значення «принижуватися». Іронічного звучання набуває в контексті дієслово *професорувати*, хоч твірна основа деривата (*професор*) має звичайно позитивне оцінне значення: «*Живемо як у Бога за пазухою: / заслуги, вислуги, вислизуємо звинно. / Звісно, професоруєм, а межистравними павзами / згадуються наші діла доброчинні*» [8, т. I, с. 95]. В одному негативно оцінному ряді зі згаданим дієсловом постає сполука *діла доброчинні*, що, по суті, є енантіосемічною.

Особливе значення для вираження стилістичних відтінків авторських новотворів має контекст. Як правило, незвичне найближче оточення okazіонального слова увиразнює й підкреслює оцінну семантику та стилістичні функції аналізованих лексем: «*Прозаїки, поети, патріоти! / Давно **опазурились** солов'ї, / **одзьобились** на нашій Україні» [17, с. 28]. Поетично маркована лексема *соловей* зберігає в сучасній ліриці позитивне забарвлення, пов'язане з образом співців. Саме на зіткненні його позитивної емоційної тональності з негативною оцінністю okazіоналізмів *опазурились*, *одзьобились* (твірні слова *пазурі*, *дзьоб* сполучаються з назвами хижих птахів, а тому асоціюються з хижаками, що розривають здобич) виникає гостро сатирична оцінка образу. У такому контекстуальному оточенні лексема *патріоти* зазнає переосмислення, змінюючи модус оцінки на протилежний.*

Виразну негативну оцінку демонструють традиційні суфікси згрубілості: «*Приблудище моє **мовчазнюще**, / **Сатрапище** нічне прокльонописне, / **Спіткнись**. **Спіткнись** об крем'я це навмисне, / Об Слово це єдиностранжує...*» [14, с. 7]. Авторські новотвори з відповідними суфіксами надають поетичному тексту гостро іронічного звучання.

На противагу їм, суфікси зменшено-пестливі надають лексемам гумористичного забарвлення: «*Хата, **хатуся**, **хатинонька**, **Хатусенька**, **Хата Стріхівна**, ой*» [7, с. 25]. Остання сполука, що експлікує ім'я та ім'я по батькові, додає текстові м'якого гумору.

Досить продуктивною в аналізовану матеріалі є словотвірна модель іменників (подекуди прикметників) з елементами *пів-*, *напів-*, що вказують на неповноту вияву ознаки. Як відзначає Т. Берест, у поетичному мовленні В. Стуса функціонують новотвори із префіксом *пів-*, на який припадає основне експресивно-емоційне навантаження. Вони використовуються поетом при створенні метафоричної картини СРСР [1, с. 271]. Ці префіксоїди, вступаючи в незвичні словотвірні зв'язки, утворюють оригінальні, емоційно й семантично виразні оцінні лексеми. Утворені в такий спосіб слова є засобом сатиричної оцінки суспільного стану: «*О царство **півсерць**, **півнадій**, **півпричалів**, / **півзамірів** царство, **півзмаг** і **півдум!**» [17, с. 90]; «*Тут анонім – і мляво, й кволо – / байдуже суне навмання. / І все витоптує довкола / **півправа-півбрехня**» [16, с. 64]; «*Державо **напівсонця-напівтьми**, / ти крутишся у гадину, відколи / тобою неспокутий трусить гріх / і докори сумління дух потворять» [17, с. 123]; «*...І з'явилися **напівлюди**, / А за ними – віццебик... / Стали чесними іуди... / А народ до цього звик. / **Напівправа**, **напівміра**, / **напівпсевдопочуття**, / **напівнедобита** ліра, / Що фальшує все життя... / Піднімають суперечку **напівакадеміки**, / називають просом гречку / у жару полеміки... / **Напівчорне**, **напівбіле**, / **Напіврідна** Колима... / **Напіввиправдане** тіло – / Хоч душі уже нема... / **Напівправа**, **напівміра**, / **Недоважена мораль**... / **Обернутися** б у звіра – / Так душі людської жаль» [2, с. 49]. Механізм творення поетичних неологізмів цілком зрозумілий, оскільки вони сполучаються в поетичному ряду з нормативними дериватами (*напівлюди*, *напівтьма*). Загалом неологізми стають більш експресивними, коли вони ампліфікуються, зокрема, за близькими словотворчими ознаками [4, с. 14]. Утворені за загальнономовним зразком лексеми *півсерце*, *півнадія*, *півпричал*, *півзамір*, *напівміра*, *напівакадеміки* виразно означають «півжиття» громадян тоталітарної держави. Особливою аксіологічною семантикою серед наведених новотворів позначені композити *півправа-півбрехня* та *напівсонце-напівтьма*, експресивність яких зумовлена також антонімічністю компонентів. Негативна оцінка й експресивність лексем *напівпсевдопочуття*, *напівнедобита (ліра)*, *напіврідна (Колима)*, *напіввиправдане (тіло)* зумовлюється тим, що словотвірний****

формант *напів-* «подвоює» аксіологічну семантику твірних основ, що загалом слугують сатиричному осягненню дійсності.

Функціонування дериватів зі згаданим формантом спостерігаємо й у поетичній мові Ліни Костенко: «*Колись, давно, були якісь гіганти. / Тепер зручніші виміри – пігмей. **Напівнездари** чи **напівталанти**, / В космічний вік – дрімучий Прометей*» [10, с. 207]. Семантиці новотворів *напівнездари*, *напівталанти* надає іронічності формант *напів-*, який має значення неповного вияву ознаки й інтенсифікує оцінку. Твірні ж слова позначають поняття, що передають повний вияв ознаки. Ці мовні одиниці органічно входять до поетичного ряду, побудованого на зіткненні словообразів із протилежним оцінним значенням: *гіганти*, *пігмей*, *дрімучий Прометей*. Визначальною для розгортання поетичної думки, на наш погляд, є опозиція *гіганти – пігмей*. Іронічність тексту закладена вже на початку строфи: займенник *якісь*, поєднуючись із лексемою *гіганти*, нейтралізує його позитивну маркованість. Так само епітет *дрімучий* знижує оцінне значення імені *Прометей*.

Заперечення семантики позначуваного маємо й у разі творення неологізмів додаванням префіксоїда *анти-*: «*Сьогодні занаряджено / ще дві бригади / **антів** / в каменоломню / ламати камінь / на нові **анти скрижалі***» [5, с. 70]. Цей формант надає зображуваним реаліям значення несправжності. В аналізованому контексті іронічне значення лексеми розвивається внаслідок того, що формант приєднується до слова із сакральною семантикою.

Комічний ефект у конкретному його вияві досягається також шляхом утворення іменників від прикметників, які мають негативну оцінку, наприклад *дурнолюбий – дурнолюбці*, *туполобий – туполоб*, *плосколюбий – плосколоб*, що засвідчують контексти: «– *В десятому коліні – на Україні / Й не знати її мови!? **Туполоб?** / Чи з ненависті?!*» [13, с. 123]; «*То що ж ви, хлопці, що ж ви, що ж ви, хлопці?! / Це ж до такого стиду, дожили. / Б'єте своїх, прокляті **дурнолюбці**, / Найвні бевзі, теленні, хохли!*» [9, с. 10]; «*Їй дошкуляли в сусті / ті мудрагелі, **плосколоби**, / нічомунепричетники – всі ті / многоглаголящі **нероби***» [15, с. 14]. Негативне звучання лексеми *дурнолюбці* посилюється експресивно-емоційним означенням *прокляті*, яке має негативний заряд і разом зі зневажливими словами *бевзі*, *теленні*, *хохли*, у семантиці яких поєднуються оцінка розумових здібностей людини та вказівка на «національність», допомагає створити цілісний сатиричний образ. Слід відзначити останній контекст, у якому поетичний образ постає шляхом нанизування загальнономовних лексем та авторських новотворів: *плосколоби*, *нічомунепричетники*, *многоглаголящі нероби*, – що є засобом негативної іронічної оцінки.

Сучасна поезія дає надзвичайно багаті та різноманітні зразки стилістичного використання складних слів, які внаслідок своєї компресивності мають потужні виражальні властивості. Показовим у мові аналізованої поезії є творення авторських неологізмів шляхом основоскладання з метою досягнення відповідного художньо-стилістичного ефекту: «*Кляп – в горлянки молодим! / Де є світло – є тінь! / Де вогонь – там є і дим – / Знає це і **дурноляп!***» [13, с. 103]; «*А тут кого заткало папутиною? / Кому це час так амфору надгриз? / Антон Ключенко, писано латиною. / Це, певно, з тих, юхтових, **фарфолиз***» [11, с. 96]. Як у мовній, так і в поетичній практиці твірні слова містять у своєму значенні іронічний відтінок, експресія якого зростає в новотворах, до того ж цьому сприяють контексти, зокрема сусідство зі згрубілими одиницями (*горлянки*, *надгриз*). В останньому прикладі індивідуальна мовотворчість поета спрямована на те, щоб своєрідно оживити внутрішню форму загальнономовної лексеми, увиразнити її значення: компонент складного слова замінено іншим, семантично близьким (*блюдолиз – фарфолиз*).

До характерних прийомів використання складних слів належить актуалізація поетичних новотворів, структурні елементи яких містять оцінне значення. Багато таких іронічних оцінних структур функціонує в поетичній мові Неди Неждани: «*Ти такий **витончено-парфумний** / що я не можу пригадати кольору твоїх парфумів, запаху твоїх очей*» [12, с. 94]; «*Ти стаєш таким **надривно-драматичним** / що стає тоскно / А я стаю такою **несправжньо-театральною** / що стає нудно*» [12, с. 95]. Прикметникові утворення з оцінними компонентами можуть мати різний ступінь вияву комічного: «*А кіно / воно масове / **масово-затійницьке** / всі години в сувої скручені / сотні губ для одної посмішки*» [12, с. 70]; «*На стапелі – “Велике щастя”, / **Ліврейно-ліверний** роман*» [6, с. 79]. У першому контексті композит *масово-затійницький*, мотивований відомою сполукою (рос. *массовик-затейник*), набуває значення «створений для розваг». Епітет *ліврейно-ліверний* з виразною негативною конотацією в поезії В. Данька теж має прозору семантику: *ліврейний* експлікує значення «прислужницький», а *ліверний* реалізує сему ‘низької якості’.

Експресивні своєю формою і змістом оказіональні авторські утворення стають дієвим засобом сатиричної оцінки суспільних вад: «*Якби я міг розворожить / Міщанство в реактивнім леті / І на серцях колючий дріт, / Одежі сірі **стоганебні** / І на економічнім небі / **Всеїжожучий** живіт!*» [3, т. I, с. 37]. Метонімії *всеїжожучий живіт*, *одежі сірі стоганебні* у поезії М. Вінграновського виразно маніфестують міщанство, сірість, пристосовництво.

Продуктивним прийомом комічного є творення слів лексико-синтаксичним способом. Цей спосіб творення нових лексем характерний для ідіостилю І. Калинця: «*... то ти будеш ласувати: / **тістечка-їстечка**, / **маківник-смаківник**, / **горішки-пустобрішки**, / шоколадку за колядку, / **андрути-хрускіт-чутти**, / **мандаринки-течуть-слинки**, / медівник – **у-роті-зник**, / родзинки – для Дзвінки, / **конфітюру-замазуру**, / **крем-мазайло** – / **з-торта-вилізайло...**» [8, т. II, с. 104]; «*Був собі хлопчик – / **наколінігончик** / на коліні – на коні / ма-минім. / Був у нього братик – / **нароверігнатик**. / Сам жене, сам жене – / а мене? / Був у нього тато – / **хочуавтомобільмати**. / Кидаймо монетки в скарбоньку-касєтку. / Була в нього бабуся – / **похатікручуся**. / Треба нашій бабці роликів до капців. / Був у нього дідусь – / **пішкиобійдусь**. / Ходить собі сам – / такий з нього пан» [8, т. II, с. 111–112]. Наведені контексти виразно демонструють національний сміховий вербальний простір. Проте за легкою гумористичною формою в другому прикладі виявляються несподівано серйозні речі – авторська оцінка стосунків між поколіннями, їхні матеріальні цінності.**

Індивідуально-авторські новотвори можуть ставати ключовими словами, навколо яких розгортається поетичний текст. Звернімося до циклу «Семигини» І. Калинця, в якому є заголовний вірш, де означено персонажів, а наступні поезії циклу розкривають відповідно їхню художню семантику: «*зійшли семигоряни / зі семи гір: / **Семилінько** **Спанько** / **Семипокіренко** **Боязкий** / **Семилакімець** **Неситий** / **Семипияк** **Бездонник** / **Семисловоблуд** **Відступник** / **Семизаздрець** **Зависний** / а останній (щоб йому не тільки / язика, а й рученьки і ніженьки / **покрутило**) / **Семиперекінчик** **Потурнак** / та й похваляються / чий гріх **найсемигрішен**» [8, т. II, с. 367]. За оказіональними номенами стоять смислові домінанти концептуальної картини світу українців. Першою частиною кожної власної назви є елемент *сім-* (*семи-*), що має виразне символіко-міфологічне значення. Слова з елементом *сім* у народній культурі містять позитивне оцінне значення або ж виражають максимально повну ознаку. За алегоричними іменами й оцінними прізвиськами приховуються риси національного характеру.*

Авторські новотвори часто використовуються саме для вираження оцінних значень. Показовими в цьому зв'язку є складноскорочені слова: «*Катюга-філер ради слави / Вкраїні влаштував Помпеї... / Все ж поспитаймо в партлакеїв: / Де ж брат твій Авель?!*» [6, с. 32]; «*Я був у натовпі. Я був німим. / Я сором відчував за власну нищість. / За воєнрабство. І безмірний жаль / виповнював мою голодну душу, / що я не пес. Орденоносний пес*» [17, с. 384]; «*Рад-соц-конц-таборів союз, / котрий Господь забув, / диявол теж забув*» [17, с. 37]. Наведені контексти показові щодо такого прийому творення комічного, як свідоме контекстуальне зниження лексики, яка належала до ідеологічно маркованої.

Отже, експресивність індивідуально-авторських образів посилює комічну оцінку зображуваних реалій. Серед авторських новотворів багато складних назв, компоненти яких містять виразне оцінне значення. Уживання складних слів-образів, що є логічно змістовними заміниками словосполучень, порівняльних зворотів, зумовлене естетичними настановами того чи іншого автора, своєрідністю його творчої манери, особливостями художнього мислення. У перспективі планується аналіз поетичних новотворів як засобу творення естетичного в сучасній українській поезії.

Бібліографічні посилання

1. **Берест Т.** Лексичні новотвори у поезії Василя Стуса / Т. Берест // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУ, 1999. – Вип. 5. – С. 269–271.
2. **Білаш О. І.** Ти відчаль, моя печаль... : поезії / О. І. Білаш – К. : Укр. письменник, 1992. – 95 с.
3. **Вінграновський М. С.** Вибрані твори : у 3 т. – Т. 1: Поезії / М. С. Вінграновський – Тернопіль : Богдан, 2004. – 400 с.
4. **Герман В. В.** Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60–90-ті роки) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. В. Герман. – К., 1999. – 22 с.
5. **Горбаль М. А.** Деталі піщаного годинника : вірші / М. А. Горбаль. – К. : Укр. письменник, 1992. – 111 с.
6. **Данько М. М.** Й сонця прихилив би!.. : поезії / М. М. Данько – К. : Рад. письменник, 1991. – 204 с.
7. **Драч І. Ф.** До джерел : вірші, поеми, переклади / І. Ф. Драч – К. : Дніпро, 1972. – 303 с.
8. **Калинець І.** Зібрання творів : у 2 т. / І. Калинець. – К. : Факт, 2004. – Т. I, II.
9. **Костенко Л. В.** Берестечко : історичний роман / Л. В. Костенко. – К. : Укр. письменник, 1999. – 157 с.
10. **Костенко Л. В.** Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
11. **Костенко Л. В.** Маруся Чурай : історичний роман у віршах / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
12. **Неждана Неда.** Котивишня : збірка віршів / Неда Неждана. – К. : Смолоскип, 1996. – 108 с.
13. **Самійленко М. О.** ...пошерхом крила : поезії / М. О. Самійленко. – К. : Укр. письменник, 1993. – 197 с.
14. **Сапеляк С. Є.** Журбопис : вірші, публіцистика / С. Є. Сапеляк. – Х. : Майдан, 1995. – 96 с.
15. **Сенатович О. П.** Обличчям до голуба : вірші та поеми / О. П. Сенатович. – К. : Дніпро, 1990. – 230 с.
16. **Сокульський І. Г.** Владар каменю : вірші / І. Г. Сокульський. – К. : Укр. письменник, 1993. – 158 с.
17. **Стус В.** Вечір. Зламана віть : Вибране / В. Стус. – К. : Дух і літера, 1999. – 383 с.
18. **Чабаненко В. А.** Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища шк., 1984. – 167 с.

Надійшла до редколегії 26.05.11